

A GAZDASÁGI MUNKAMEGOSZTÁSTÓL A TÁRSADALMI DIFFERENCIÁLÓDÁSIG

A munkához kapcsolódó értékek kutatástörténetéről

Váriné Szilágyi Ibolya *Az ember, az érték és az értékek világa* (1987) című könyvében interdiszciplináris szemlélettel, a filozófia, a szociológia és a szociálpszichológia megközelítési módjait és kutatási eredményeit figyelembe véve kísérelte meg az érték fogalmát meghatározni.

„Az értékek olyan elvont, kultúrafüggő eszmei objektivációk, sőt objektiváció rendszerek, amelyekben a legszélesebb értelemben vett dolgok osztályainak az emberi tevékenység és életvitel szempontjából felismert vagy tulajdonított jelensége tárgyiasult nyelvi és egyéb szimbolikus formában. Az értékek a társadalmi tájékozódás eredményei és további eszközei. Az értékek mindenképpen az emberi aktivitással kapcsolódnak össze, akár a tárgyi – munka jellegű – tevékenységről, akár a személyközi kapcsolatok szabályozásában szerepet játszó értékekről van szó. Az értékek kialakulása és léte az emberi lény »nyitottságával«, intencionalitásával, tevékenységének tudatosíthatóságával és szándékos irányíthatóságával, valamint az ember társas lény mivoltával, egymás iránti szükségletével függ össze.” (Váriné, 1987. 75.)

C. M. Love a szociálpszichológiai értékutatások négy irányzatát különböztette meg *Value orientations* című tanulmányában az 1950-es évek közepén. (Váriné, 1987. alapján)

- Naturalista megközelítés.
 - Eszerint az értékek alapjának az organizmus biológiai fennmaradásához szükséges fiziológiai folyamatokat tekinti, vagyis, az életben maradás a legfőbb, abszolút érték.
- Kultúracentrikus irányzat (kulturális relativizmus).
 - Úgy vélik követői, hogy az egyén, illetve a csoport tágabb társadalmi és kulturális környezete határozza meg az értékek hierarchiáját és az értékpreferenciákat, s ennek értelmében ahányféle

kultúra, annyiféle – különböző – értékfelfogás és értékstruktúra létezik.

- Humanista megközelítésmód.
 - Ennek a felfogásnak a lényege, hogy a személy néhány veleszületett, emberi természeténél fogva jelenlévő jellemzője adja az értékkritériumokat. Így például a szabadságra, az egyenlőségre, az erkölcsi és személyes tökéletesedésére való törekvés.
- Teista szemlélet.
 - A teizmus megközelítése szerint az értékek isteni elrendelések és direktívák, vagyis azok betartása az embernek Isten iránt való kötelességéből fakad.

A fentiekől eltérő szemlélettel jelentkezett F. Adler egy 1956-ban megjelent tanulmányában (*The value concept is sociology*). (Idézi és ismerteti: Váriné, 1987.) Írásában az értékekhez kapcsolódó fogalmi közelítéseket az alábbiak szerint különítette el. Distinkciójának alapja, hogy az egyes elméletek hogyan alapozzák meg értékfogalmukat, amelyek szerint az értékek lehetnek

- örök ideák, az isteni elme részei,
- a tárgyokban lévő lehetőségek a szükségletek és vágyak kielégítésére,
- az ember által kialakított és fenntartott preferenciák, illetve a
- a preferatív viselkedés megnyilvánulásai.

A különböző pszichológiai iskolák és irányzatok egyes képviselői nagyon eltérő szemlélettel viszonyultak az értékutadásokhoz. A behaviorizmus szellemében dolgozó B. F. Skinner úgy vélte, az érték az, ami pozitív megerősítést nyer, s ezáltal kívánatossá lesz, vagyis nincs elvi különbség az állati és az emberi viselkedés motivációi között, azok kondicionalizálással, illetve pozitív vagy negatív visszacsatolással befolyásolhatóak, s ezek a befolyásoló mechanizmusok mind az egyén, mind a csoport, mind az ösztársadalom szintjén működhetnek. C. Kluckhohn ezen némileg túllépve – annyiban, hogy az egyénileg kívánatos mellé hangsúlyosan csatolta a csoport számára kívánatos tartalmat is – fogalmazta meg a következőket. „Az érték az egyén vagy a csoport számára kívánatos koncepciója, amely befolyásolhatja a cselekvés eltérő módzatainak, eszközeinek és céljainak szelekcióját.” (Idézi: Váriné, 1987. 108.)

Az értékek és az erkölcsi ítéletek egyéni – személyes, illetve kollektív – társadalmi megalapozottságának a problémáját vetette fel J. Piaget, amikor megfogalmazta a kérdést, hogy „vajon a belső hang és a bűnhődés már a bölcsőben is velünk vannak-e, vagy épp ellenkezőleg, a család és nevelés végezte szocializáció külső hatásának fokozatos interiorizálásval alakulnak-e ki bennünk?” (Piaget, 2005. 184.) Végül megállapította, hogy a modernitásban a társadalom szövetének bonyolódásával – mind térfogatóának, mind sűrűségének növekedésével –, valamint a gazdasági munkamegosztás létrejöttével és az egyének pszichológiai differenciálódásával a személyes és a személyek feletti kapcsolatok elváltak egymástól. Ennek következtében a nehezebben alakuló erkölcsi tartalmak és értékek – amelyek hagyományosan a személyes szférákon keresztül kerülnek átadásra – egyre inkább elváltak a bizonyos feltételek mellett könnyedén módosítható jogszabályoktól és a jogrendtől, amelyeket pedig a távoli tekintélyként, személyek feletti entitásként megjelenő társadalom – praktikusán az állam – konstruál.

Az értékutatásokban is teret nyerő mélylélektan hatásáról árulkodik R. Benedict felfogása, amely az értékeket olyan tudattalan erőkként értelmezi, amelyek a döntési helyzetekben és az egyéni választásokban azok tudattalan kánonjaiként működnek. Ezek a zsinórmértékek pedig még kisgyermekkorban – kultúránként eltérő tartalommal és mintázatokkal – tudattalanul alakulnak ki. Ezzel szemben T. Parsons az értékekben a társas együttélés, az interperszonális kapcsolatok és a társadalom felépítményei által őrzött és a strukturális szociális öröklődés útján áthagyományozott szabályrendszerét látta. (Váriné, 1987.)

E. Durkeim szerint a társadalmi tények és jelenségek regisztrálásával és statisztikai leírásával lehetséges kirajzolni egy társadalmon értékstruktúráját és normarendszerét, valamint ezek alapján lehet kísérletet tenni az azok mögött meghúzódó mechanizmusok rekonstruálására. A társadalom kollektív tudata alapozza meg és formálja tehát szerinte az értékek és szabályok rendszerét, amelyet aztán az egyén vagy magáévá tesz, vagy sem. (Durkheim, 1978.) Mint *Az öngyilkosság* (1897) című könyvében kifejtette: az egyén társadalmi érték- és szabályrendszerhez való integrálódási zavara büntudattal és megbélyegzéssel párosul, amely szélsőséges esetben szuicídiumhoz vezethet. (Durkheim, 2003.) A jól működő társadalom feladata Durkheim felfogásában az értékvilágban és a kollektív konszenzusokban

beálló zavarok (anomiák) megszüntetése és helyette szolidáris tartalommal és integratív eszközökkel az azt képező egyének védelme.

A szociálpszichológiai értékutatások egyik első jelentős alkotása volt W. I. Thomas és F. Znaniecki *The polish peasant in Europe and America* című – inkább szociológiai szemléletű és érdeklődésű – ötkötetes munkája (1919–1920), amelyben az értékjelenségek szociális tartalmán és az értékek normatív funkcióján van a hangsúly. A szerzők munkájukban többek között a lengyel parasztok anyaországi és amerikai viselkedésükben megnyilvánuló értékeit is vizsgálták. Az értékek megnyilvánulását társadalmi jelenségnek tartották, s a személyes értékeket inkább a beállítódás (attitűd) fogalmába igyekeztek beépíteni. Úgy vélték: érték lehet bármi, ami egy társadalmi csoport tagjai számára meghatározott tartalommal és jelentőséggel bír.

Az 1920–1930-as években aztán az amerikai szociológiai és a szociálpszichológiai értékutatások elváltak egymástól. Míg az előbbi társadalmi jelenségként vizsgálta az értéket – elsősorban annak normaképző funkciójára fókuszálva –, addig az utóbbi individuális kognitív képződményként tekintett rá. Ekkorra már empirikus társadalomtudományi, illetve pszichometrikus módszerekkel vizsgálták a kérdést a kutatók, s négy különböző irányzata alakult ki rövid idő alatt az értékutatásoknak. (Váriné, 1987.)

- Kultúrantropológiai és személyiséglélektani iskola.
 - A freudi pszichológia alapelveit szem előtt tartva a nevelési szokások, a kisgyermekkorú élmények, valamint a nemek és a generációk közötti viszonyrendszerek vizsgálatával (megfigyelés) igyekeztek leírni az kulturális determináltságú értékvilágokat. (M. Mead, R. Benedict)
- Analitikus megközelítés.
 - Olyan általános elemzési sémák megalkotása és bevezetése (analitikus dimenzió) volt a céljuk, amellyel a mindennapi életben megfigyelhető, az értékekhez kapcsolódó jelenségek és megnyilvánulások elrendezhetőek, kategorizálhatóak és ezek által összehasonlíthatóvá válnak. (C. Kluckhohn, F. Kluckhohn, T. Parsons)
- Interdiszciplináris szemlélet.
 - Az értékutatásokat a kultúraköziségnek, valamint az interdiszciplinaritásnak (antropológiai, szociológiai, pszichológiai dimenzió) egyaránt jellemeznie kell. (F. L. Strodtbeck)

- Szociálpszichológiai megközelítés.
 - A szociálpszichológiai kísérletek fontosságának hangsúlyozása mellett felismerték az érték kérdőívek kidolgozásának, bevezetésének és alkalmazásának szükségességét is. (G. W. Allport, F. Vernon)

G. W. Allport *Az előítélet* (1954) című munkájában vitába szállt azokkal, akik szerint az előítélet csak akkor ragadható meg, ha az a társadalmi normákkal és a közösen elfogadott értékekkel szemben álló, vagyis úgy vélik, hogy például az indiai kasztrendszer (amely megszabta a társadalmi rétegződés rendszerét és kijelölte az egyén helyét és szerepét a társadalmi munkamegosztásban) kapcsán – mivel a társadalomban megjelenő értékeknek megfelel – nem alkalmazható az előítélet fogalma és nem figyelhető meg a jelensége. (Allport, 1999.)

Témám szempontjából az allporti distinkciónak a jelentősége, hogy felismerve – Váriné Szilágyi Ibolya kifejezését használva – az értékek „kettős kötését”, azokat a belső megismerési és pszichológiai folyamatoktól megalapozottnak, s külső – társadalmi és szociálpszichológiai – hatások által kialakultnak vélte. Mindezekből kiindulva állapította meg, hogy az előítélet az ember értékrendszerének reflexe különböző megtapasztalt jelenségekre.

„Az ember legfontosabb kategóriái – írta Allport – személyes értékrendszerének alkotórészei. Az ember értékek által és értékekért él. Ritkán fordul elő, hogy gondol rájuk vagy mérlegeli, inkább csak érzi, megerősíti és védelmezi őket. Az érték kategóriák annyira jelentősek, hogy a bizonyág és az ész rendszerint meghátrálni kényszerül előlük.” (Allport, 1999. 56.)

C. Kluckhohn az 1950-es években – amellet, hogy az értéknek és az értékorientációnak a definiálására tett kísérletet – a kutatási adatok elemzéséhez három dimenziót vezetett be (amelyek azonban nem az értékek szerveződéséhez és tartalmához, hanem inkább a kutatói módszertan szempontrendszeréhez alkalmazkodtak).

- Modalitás.
 - Az érték vonzó, illetve taszító hatása.
- Tartalom.
 - Az értékek tartalmi (esztétikai, kognitív, morális) minőségének jelölése.

- Szándék.
 - A viselkedés preferált módja, amely lehet spontán és tudatos, vagyis hogy a tudatos reflexivitás megvan-e, vagy hiányzik.

C. Kluckhohn szerint az érték „a kívánatos explicit vagy implicit fogalma, amely megkülönböztető jellemző az egyénre vagy a csoportra, és befolyásolja a cselekvés rendelkezésre álló módjainak, eszközeinek és céljainak a kiválasztását”. Az értékorientációk pedig „azok az általánosított és szervezett fogalmak, amelyek befolyásolják az ember helyének felfogását a természetben, az embernek a másik emberhez való viszonyát, és azt, hogy mi a kívánatos és mi a nem kívánatos az ember–környezet viszonyban, valamint az emberek közötti viszonyokban”. (Idézi: Váriné, 1987. 138. és 139–140.)

T. Parsons az értékeket intézményesült szerepelvárásoknak tekintette, vagyis a közösség által együttesen formált szabályoknak és viselkedési mintáknak. Az értékorientációkat pedig dichotóm felépítésű sémákkal fejezte ki, amely szerint az értékorientáció lehet

- érzelem vezette vagy érzelmileg semleges,
- énorientált vagy közösségorientált,
- univerzális vagy partikuláris, előírt (szabály-norma jellegű) vagy teljesítmény jellegű, illetve
- specifikus vagy diffúz.

M. Rokeach az 1960-as években nagy fordulatot vitt az értékutatások világába: egyrészt azzal, hogy rendszerszintűen, s egységben vizsgálta az egyéni, illetve közösségi értékstruktúrát és nem pusztán elkülönülten kutatta egyes értékeket, másrészt azzal, hogy – új megközelítési módot adva a kutatásnak – bevezette terminális és instrumentális értékek fogalmát és az ezek alapján adódó tipizálási lehetőséget. Rokeach az értékek szerveződéséről alkotott nézeteinek rövid összefoglalása az alábbiakban olvasható. (Váriné, 1987. alapján)

- A kognitív rendszerben az egyén hiedelmei (a világról, az ember és a természet kapcsolatáról, a személyközi viszonyokról stb.) a centrális–perifériális paradigmában helyezkednek el, s minél inkább centrális egy konstrukció, annál nehezebb változtatható. A központiség minőségét az énközeliség adja, azaz minél nagyobb a személyes fontossága, jelentősége az adott dolognak, annál közelebb van az éhez.

- Az értékek, hiedelmek, attitűdök kontrasztos szerveződésűek. Minél határozottabban és mélyebben vall megáéának egy értéket az egyén, annál nagyobb azon értékek száma, amelyeket elutasít. Ráadásul gyakran sokkal könnyebb azokat az értékeket és tartalmakat meghatározni, amelyeket nem vallunk, mint azok pozitív párjait.
- Az érték általánosabb, mint az attitűd, hiszen az érték tárgyak, dolgok, jelenségek egész sorozatával kapcsolatban fejez ki egyetlen hiedelmet, míg az attitűd különböző hiedelmeket képvisel egyetlen dologról. Az érték mindezek mellett még cselekvési norma is.
- Megkülönböztethetőek terminális és instrumentális értékek (mindkettőből tizennyolcat különbözőt írt le M. Rokeach).
 - A terminális értékek közé sorolható a Rokeach-értékskálán (RÉS) például a kényelmes élet, izgalmas élet, béke, egyenlőség, szépség, családi biztonság, boldogság, szabadság, üdvözülés stb.
 - Instrumentális érték – többek között – például az ambiciózus, széles látókörű, eredményes, bátor, megbocsátó, logikus, független, becsületes stb.
- Az értékek – amelyek az alternatívák közötti választások és a konfliktusmegoldás módozatai – tanultak, s a konfliktusok tudatosítása és megoldásuknak kísérletei segítik az önismeretet és az egyéni értékek felszínre jutását.
- Az értékek széles körből merítő rendszerjellegű organizmusok, amelyek a pszichológiai kognitív struktúra szerveződésének részét képezik.

M. Zavalloni az 1970-es évek közepén hívta fel a figyelmet az értékek idiografikus (önleíró, önjellemző) megközelítésének a lehetőségére. Ennek újdonsága, hogy az értékválasztást, az egyéni értékrendszer kialakulását folyamatszerűen, az egyén szemszögéből – az énazonosság kialakulásának és az identitás szerveződésének részeként – vizsgálta, s azt nem a csoportátlag vagy a közösségi értékválasztás függvényében elemezte (hanem az egyéni eredményeket a saját korábbi eredményekhez viszonyította).

Pierre Bourdieu szociológiaielméletében megkülönböztet gazdasági tőkét, kulturális tőkét és társadalmi tőkét. Mindegyik tőketípus mellé rendel értéket is: a társadalmi tőkéé a bizalom, amelyre alapozva a társadalom egyes

tagjai kapcsolatba lépnek egymással, elnyerik a másik szimpátiáját és valamilyen formában kötődést alakítanak ki egymás között. (Bourdieu, 2002.)

Az értékek kapcsán Bourdieu különbséget tesz – algériai kabil etnológiai esettanulmányainak tapasztalatain keresztül – az egyes közösségek tagjai által meghatározott szimbolikus érték és a gazdasági érték között, amely vagy egybeesik, vagy sem. Előfordulhat ugyanis, hogy valamilyen közösségi – családi, nemzetségi – szempont (például hagyomány, érzelmi kötődés) miatt a dolog (például fölterület, lakóingatlan) szimbolikus értéke jóval nagyobb gazdasági értékénél. (Bourdieu, 2009.) Ez egyrészt az értékfogalom szubjektív tartalmára és érzelmi megalapozottságára, másrészt arra az eltérő – térben és időben távoli – kultúrákban is megfigyelhető jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a valóság tárgyaihoz az ember tudata tesz hozzá többlettartalmat, ami által annak (nagyobb) értéke lesz.

Francis Fukuyama – aki az egyének és a közösségek, az emberek és a gazdaságok válságát értékválságként fogja fel – szerint a társadalmi tőke a kölcsönös bizalom értékére építve alkotja meg az emberek közötti együttműködés lehetséges kereteit, s ezzel nem más, mint a társadalom építőeleme. „A társadalmi tőkét egyszerűen úgy definiálhatjuk, mint azoknak az informális értékeknek és normáknak az összességét, amelyeket egy csoport tagjai követnek, s amelyek ezáltal lehetővé teszik az együttműködést közöttük. Ha a csoport tagjai bízhatnak benne, hogy a többiek megbízhatóan és becsületesen viselkednek, akkor bizalom köti össze őket. A bizalom olyan, mint a gépolaj, amitől bármely csoport vagy szervezet simábban, hatékonyabban működik.” (Fukuyama, 2000. 33.)

A magyarországi értékszociológiai kutatások ikonikus alakja, Hankiss Elemér az értékek meghatározásának két típusát: a szubjektív és az objektív értékdefiniációt adta meg *Érték és társadalom* (1977) című kötetében. Az objektív meghatározása az értéknek szerinte nem más, mint azon dolgok, tulajdonságok, jelenségek stb. összessége, amelyek megléte szükséges ahhoz, hogy az adott rendszer – amely lehet például az emberi szervezet, egy intézmény, egy csoport, vagy éppen egy egész társadalom – létezni, fennmaradni és fejlődni tudjon. A szubjektív érték definíciója szerint – az előbbiekkal ellentétben – az érték az, amit egy rendszer a maga számára, saját léte, működése és fejlődése szempontjából szükségesnek, tart, vél, ítél, érez. Hankiss szerint a két, egymással párhuzamosan meglévő ér-

tévkrend (vagyis azon értékek köre, amelyek a rendszer számára objektíve szükségesek és azoké, amelyeket szubjektíve szükségesnek vél) a gyakorlatban sohasem fedik egymást, kölcsönhatásuk azonban biztosítja az értékek és az eszmék dinamizmusát.

A történelem folyamán – Hankiss Elemér tipologizálási kísérlete szerint – az alábbi értékrendtípusok alakultak ki. (Hankiss, 1977. alapján)

- Restriktív-statikuss értékrend.
 - Az alapvető, a létfenntartáshoz szükséges értékek szűkösségét vagy hiányát adottságnak és megváltoztathatatlannak hiszi, s azok hiányát a társadalmi tudatban magasrendű értékek kultuszával (szigorú vallásosság, erkölcs, művészetek, szokások stb.) igyekszik kompenzálni. Értéke a nemlét vagy túlvilági lét, a létezés önmagában értéktelen ebben rendszerben. Ilyenek a tradicionális – a nyugati világban az ókori és középkori – társadalmak.
- Akvizitív-dinamikus értékrend.
 - Az alapvető, létfenntartó javak hiányát elutasítja, s azok felhalmozását, majd a társadalom érdekében való felhasználását lehetségesnek és szükségesnek tartja. A magasabb rendű absztrakt értékek csak annyira fontosak ebben a rendszerben, amennyire a társadalom stabilitásának kialakulását és az anyagi javak felhalmozását elősegítik. Erre a példák a modern (tizennyolcadik–huszadik századi) nyugati kapitalista társadalmak.
- Teljességelvű dinamikus értékrend.
 - Az egyén és a közösség, az ember és a társadalom teljes önmegvalósítását és kibontakozását tartja értéknek. A létfenntartás anyagi lehetőségeinek biztosítása csak eszköz a legmagasabb rendű értékek – a boldogulás, a kibontakozás – megvalósítása felé vezető úton. Ilyenek például a polgári, a szocialisztikus, valamint az egyéni (Nyugat-Európa, 1968) illetve közösségi (Afrika, Délkelet-Ázsia és Latin-Amerika, a második világháború után) felszabadítási mozgalmak.
- További lehetséges értékrendek.
 - A fenntartható fejlődésért aggódó és az önfenntartáshoz szükséges anyagi javak birtoklásának igazságosabb elosztását sürgető fejlett nyugati társadalmak.

- Szocialista berendezkedésű társadalmak, amelyek célja a kiteljesedés, eszköze a szükséges anyagiak biztosítása. (Napjainkra ennek csak torz kísérletei maradtak fenn Kubában, Észak-Koreában és részben Kínában.)
- A fejlődő országokban, ahol az elérhető anyagi bőség vágya és illúziója alapjaiban rengeti meg a magasabb rendű – az adott rendszerben hagyományos értékek pozícióját. (Véleményem szerint – ha nem is szélsőséges formában, de – ez volt megfigyelhető a kommunista diktatúrák bukása után is a közép- és kelet-európai régióban.)

Felhasznált irodalom

- Allport, G. W.: Az előítélet. Ford. Csepeli György. Budapest, 1999.
- Bourdieu, P.: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. Ford. Bogdán É. In: Perjés I. – Kovács Z. (szerk.): Életvilágok találkozása. Az iskola külső és belső világának interdiszciplináris vizsgálata. Budapest, 2002. 109–129.
- Bourdieu, P.: A gyakorlat elméletnek vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány. Ford. Gelléri G., Sebes A., Berényi G. Budapest, 2009.
- Durkheim, É.: Az erkölcsi tény meghatározása. In: Uő: A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok. Ford. Ádám P. Budapest, 1978. 161–195.
- Durkheim, É.: Az öngyilkosság. Szociológiai tanulmány. Ford. Józsa P. Budapest, 2003.
- Fukuyama, F.: A Nagy Szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése. Ford. M. Nagy M. Budapest, 2000.
- Hankiss E.: Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből. Budapest, 1977.
- Piaget, J.: Az erkölcs és a jog kapcsolata. In: Uő: Szociológiai tanulmányok. Ford. Gervain J. Budapest, 2005.
- Váriné Szilágyi I.: Az ember, az érték és az értékek világa. Budapest, 1987.